

Windhager Ákos

## Kísérlet a magyar könnyű szimfonikus stílus újrateremtésére

Gyulai Gaál János: János vitéz

Cseh Tamás emlékének

### Nem leszek a játékszered

■ Amikor Mara (Ostorházi Bernadett alakításában) rádőbben arra, hogy élete nagy szerelme nemcsak hogy titokban hazatért, de ráadásul az ellenérdekelt cég vezetőjeként keresztbe is húzza alaposan kidolgozott üzleti tervét, így fakad ki álnok exudvarlójára: „Nem leszek a játékszered!” Az a több mint félmillió magyar mozinéző, aki a filmet látta, ekkor vélhetően nemcsak együttérzően szurkolni kezdett a hősnőnek, hogy álljon ki önmagáért, hanem a mesterkélt nosztalgia érzetével is telítődött.



Gyulai Gaál János: A *Nem leszek a játékszered* című dal refrénje

Noha, az idézett film (*Pappa Pia*, 2017) már korábban is viszonylagos rendszerességgel elevenítette meg a gegek, poénok s parodisztikus elemek, illetve illusztratív epizódok segítségével a 60-as és 70-es évek slágereit, a *Nem leszek a játékszered* patetikus felcsendülése a romantikus filmek kategóriájába illesztette a történetet. A nosztalgia, a hamis nosztalgiaérzet, illetve a nosztalgikus atmoszférára elkülöníthető fogalmak, és azt leszögezhetjük, hogy a film a valós és a vélt nosztalgiaérzet felébresztésére törekszik. Az idézett dal ugyanis sokszoros áttörést jelentett a magyar könnyűzenében, nemcsak azért, mert Kovács Kati ezzel négy díjat is nyert 1966-ban, és ez volt az első táncdal fesztivál egyértelmű győztese, hanem mert ez a kifejezetten egyszerű dal volt az első, a „rockzenéhez” a megszokottnál sokkal közelebb álló megnyilvánulás a pártállami médianyilvánosságban.<sup>1</sup> Hogy mindezt vajon minden néző így érezte-e, vagy „csak” elringatta a szívét

minden jóval, nem tudni. Az azonban szinte biztosra vehető, hogy sem a nézők, sem Kovács Kati rajongói között nincsenek sokan, akik meg tudnák mondani, hogy ki is írta ezt a bizonyos dalt. A zene szerzője Gyulai Gaál János volt, a szövegét pedig Hajnak István írta, ők az 50-es, 60-as évek megkerülhetetlen és kedvelt sanzongyárosainak számítottak Bágya Andrással és Fényes Szabolccsal együtt. Így bár egy nemzedék nőtt fel Gyulai Gaál dalain, a későbbi generáció legfeljebb néhány szerzeményét és az alkotó nevét ismeri. Hősies szakmai küzdelme a feledés homályába merült.

A jelen tanulmány Gyulai Gaál Jánosra (1924–2009), az említett daláért Erkel Ferenc-díjjal kitüntetett zeneszerzőre emlékezik a *János vitéz* című animációs filmhez írt zene elemzésével. Az egykoron Emerton- és Fényes Szabolcs-díjjal, később pedig Emerton-, Huszka Jenő- és Artisjus-életműdíjjal, valamint a Magyar Köztársasági Érdemrend kis és tiszti keresztjével is kitüntetett alkotó egyike volt azon sokoldalú zeneszerzőknek, akik képesek voltak táncdalt, szórakoztató zenét, könnyű szimfonikus muzsikát és klasszikus hangversenytermi darabokat írni egyenletes, magas színvonalon. Gyulai Gaál afféle „reneszánsz művészként” az egykoron szétvált művelődésterületeket össze tudta illeszteni nemcsak az életmű egészében, de egy-egy alkotásában is. Bármilyen meglepő is e ponton, de Gyulai Gaál Kodály Zoltán zeneesztétikáját teljesítette ki, noha „csak” a Mester egyik legközvetlenebb tanítványától, Viski Jánostól tanulhatott.<sup>2</sup> A *Nem leszek a játékszered* alkotója ugyanis azt a magyar szimfonikus stílust folytatta vagy alkotta meg újra, amely a magyar művelődés hagyományaira támaszkodott, korszerű volt, nemzetközileg is értékelték, és széles közönséget szólított meg.

### Gyulai Gaál János pályája

Gyulai Gaál János vélhetően az 1848-as honvédtábornok, Gyulai Gaál Miklós dédunokája volt, noha ezzel sosem

dicsekedett. Bátyja, a szintén zeneszerzőként, karmesterként és szövegíróként is ismert Gyulai Gaál Ferenc 1915-ben született, és 1981-ben hunyt el. Számos esetben dolgoztak együtt, az 1950-es években *Gyulai-Gaál-fivéreként* emlegették őket a rádióadásokban és a lemezboltokban. János 1924-ben ugyan Budapesten született, de zenei tanulmányait már a család eredeti lakóhelyén, Kaposvárott végezte. A somogyi megyeszékhelyen a két világháború közt nemcsak kiváló zeneoktatás folyt, de a helyi hegedűtanár Hubay Jenő egyik utolsó, kedves növendéke volt. Így alakult, hogy Gyulai Gaál már gyermekként hegedülni, majd csellózni tanult. Zongorázni (és egyebek között szaxofonozni, trombitálni) csak önszorgalomból tanult meg, bár abban az időben a *köztzongorákat* (Zenedében és a Zeneakadémián kötelező zongoraoztatás) is kifejezetten komolyan vették. A zene iránti érdeklődése elsősorban édesapjához köthető. Több ízben is mesélte, hogy édesapja rajongott a zenéért, s ez az elköteleződése átöröklődött a családjára is.<sup>3</sup> Egy éjjel az édesapa későn érkezett meg, de azonnal lejátszotta új gramofonlemezét, amelyről Csajkovszkij *b-moll zongoraversenye* szólt. Az ötéves, ekkor már igaz álmát alvó kis János kimászott az ágyból, és végighallgatta a művet. Ekkor dőlt el, hogy a zene lesz az életszenvedélye.

A fiatal művész pályáját sokban befolyásolta, hogy 1941-ben megnyerte a debreceni, Hubay Jenőről nevezett Országos Hegedűversenyt. A díjat Cebrián Róza grófnőtől, Hubay özvegyétől vehette át.<sup>4</sup> Ezek után nem volt kérdéses, hogy a Zeneakadémián folytassa a tanulmányait, ahol hegedű és cselló szakokon meg is szerezte diplomáját. Igazi útmutatást azonban nem hangszeres mestereitől kapott, hanem a már említett Viski Jánostól, akitől a zeneszerzés alapjait sajátította el. Családjából és neveltetéséből is hozta ugyanakkor a magyar népdalok iránti elköteleződését, s ha ismert popszámaiban ez nem is érhető tetten, a cikk témájával szolgáló magyar könnyű szimfonikus stílusában annál inkább.

A Zeneakadémia után a Budapesti Hangversenyzenekarhoz került hegedűsként, de bátyja hamarosan elhívta az Operettszínházba, ahol főként korrepetitori feladatokat látott el a zenekari munka mellett. A szórakoztató zenében való kellő jártasságát elismerve került előbb a Magyar Hanglemezgyártó Vállalathoz, ahol a könnyűzenei felvételekben vett részt változó beosztásokban, főként az MHV Vonós Táncczenekar karmestereként, zeneszerzőjeként és hangszerelőjeként. Olyan korabeli slágerek köthetők a nevéhez, mint *Azért van a napsugár*, illetve a *Szerelemben a harag rossz tanácsadó* (mindkettőt Hollós Ilona énekelte), vagy például a *Ki volt a hibás* (Vámosi Já-

nos előadásában). A Magyar Rádióban hivatalosan csak 1959-ben kapott állást a Bartók-terem szerkesztőjeként, majd 1960-tól a könnyűzenei osztály vezetőjeként, de a munkakapcsolat jóval korábbi volt. Állandó feladatai közé tartozott az általa alapított, de sokszoros átszervezést megélt könnyűzenei együttes, a Magyar Rádió esztrádzene-kara (későbbi elnevezéseivel a Magyar Rádió Vonós Táncczenekara, MRT Vonós Zenekara, Magyar Rádió Szórakoztató Zenekara) vezénylése, illetve az együttes számára komponálás, valamint hangszerelés. Elismertsége vitán felül állt ekkoriban, igaz, ez egyben durva szerepjátékot és folyamatos stíláriis öncenzúrát is követelt tőle. Kelecsényi László így látta helyzetét: „Ez a honi táncczenék aranykora. Gyulai Gaál János, Bágya András és Fényes Szabolcs uralják nemcsak a szanzonbizottságok által uralt könnyűzenei mezőnyt, de a filmvígjátékok zenei világát is. Mindig kell egy sláger.”<sup>5</sup>

Elismertség ide vagy oda, Gyulai Gaálnak alapvetően ellenséges közegben kellett eredményt elérnie rendszerkritikus muzsikustársaival. A Rádió vezetője több ízben úgy nyilatkozott, hogy a szaxofon imperialista hangszer, miközben a könnyűzenei együttesben a szaxofon-ötös képezte a hangszerelés alapját.<sup>6</sup> Amikor azután egy ideológiailag képzett kritikus is szóvá tette a népi demokráciára veszélyt jelentő hangszercsoport jelenlétét, az együttest felső utasításra átalakították, s egy ideig vonóegyüttesre, s néhány meghívott fúvósra kellett redukálni a zenekart. Ekkor viszont még megbonthatatlanul rendelkezésére állt a vokál-kar, amely egy 16-20 fős állandó kórust jelentett.

Csatári Bence kutatásai nyomán ma már közismert, hogy hány besúgó tevékenykedett a Rádióban és a könnyűzeneiparban, s innen tudható az is, hogy Gyulai Gaált folyamatosan szemmel tartották. Annyit ő is tudott, hogy volt egy beépített ember, aki újra és újra hallgatódzni járt közéjük, de amikor bármelyik zenésze meglátta ezt az illetőt, akkor azonnal zenélni kezdett feltűnő módon, s így mindenki szét tudott rebbeni.<sup>7</sup> Együttesével számos kötelező penzumot kellett teljesítenie: lelkesítő mozgalmi dalt komponálni az olajgyűjtésre, Iszaak Dunajevszkij melódiáját kellett magyarítva játszani, vagy a magyar sportklubok (Fradí, Vasas, Honvéd, Újpesti Dózsa) indulóit lemezre venni. Igaz, ő és együttese képviselhette Magyarországot az 1960. november 12. és 20. között Lipcsében rendezett II. Könnyű- és Táncczenei Fesztiválon. Noha tudott németül, a „Lehel” fedőnevű ügynököt rendelték ki mellé tolmácsnak.<sup>8</sup> Gyulai Gaál jelentőségét jól érzékelteti, hogy vezényelhette a Deutschlandsender zenekarát, egy számát a lipcsei rádió,

illetve négy másik dalát a berlini Amiga-hanglemezgyár vette fel az ő vezényletével a saját együttese előadásában.

Munkásságának törzsét az 1960-as években továbbra is a népszerű szonok, vagy korabeli kifejezéssel élve: táncdalok jelentik, a zenekari karakterdarabok, a filmzenék, illetve a különböző kísérőzenék (színházi és rádiójáték darabokhoz). A klasszikus hangversenytermi művek ekkoriban még nem jellemzik a pályáját, noha 1956-ban zongoraversenyével megnyerte a Belga Rádió Nemzetközi Nagydíját, 1959-ben bemutatták *Kis víziballettjét*, és 1961-ben a *Három kalap* szvitjét.<sup>9</sup> A kutatás jelenlegi állása szerint hatvan szonot (többek között *Gretna Green-i ballada* – Tolnay Klári, *Pest-Buda énekelte* – Rátonyi Róbert, *Megvalósult álmok* – Delhusa Gjon), huszonhét filmzenét (csak a legismertebbeket említve *Illatos út a semmibe*, *Hamis Izabella*, *Rangon alul*), huszonhat karakterdarabot (például *Normafa*, *Verebek a háztetőn*, *Vörös kaviár*), hét musicalt (többek között *Az állam én vagyok*, *Hárman Párizsban*, *Mélyvíz*) és hét színházi-rádiójáték kísérőzenét (például *Az ügynök halála*, *Egy mai kiállítás képei*, *Kököszi és Bobojsza*) írt. Táncdalait ekkoriban Zárai Márta, Cserhádi Zsuzsa, Ambrus Kyri, Mikes Éva, Ákos Stefi éneklie, valamint egyik felfedezettje, Delhusa Gjon.

Karrierjének látványos szakasza az 1980-as évek elején véget ér, hivatalosan ekkor nyugdíjba is megy. A felszín alatt azonban három tényező is szerepet játszhatott lassú kivonulásában. 1977 után már nem kapott több megbízást filmzenék írására, ami akkor (is) az elismertség egyik fokmérőjének számított. Az 1974-es *Illatos út a semmibe* című nagyjátékfilm után várta még az *Aranyborjú* című tévéfilm, valamint két mesesorozat (*Egér a Marson*, *A legkisebb ugri-füles*) 12-12 epizódjának zenéje, de később már csak néhány színházi megbízást kapott, mint például a *Fajankó kalandjai* (1986) című bábelőadás zenei kíséretét. Számos nemzetközi zeneszerzői díjának köszönhetően Gyulai Gaál az ARD (Állami Bajor Rádió) külső szerkesztője lett papíron, valójában viszont zeneszerzőként, karmesterként és korrepetitorként is tevékenykedett pár évig, de a hasonló megbízást szerzett zenészek többségével ellentétben nem maradt kint. Végül, az 1980-as években visszatért hivatásához, s korábbi munkáit betetőzve immáron hangversenytermi darabokra koncentrált. Életpályájának egy jelenete, amely a már említett belga nagydíjas zongoraversenye kapcsán történt vele, jól jellemzi a korszakot. „Amikor megszületett az első zongoraversenyem, a főnököm így reagált: nagyon szép, de minek ez? Beleszorultam a könnyű műfajba. Azért a fiókomban sorakoznak másféle muzsikák is.”<sup>10</sup> Így tehát a klasszikus műfajok felé fordulás a nyugdíjas zeneszerző részéről határozott és tudatos döntés volt.

Korábbi munkásságának íze, stílusa, atmoszférája érezhető hegedűversenyében, klarinétnégyesében vagy éppen a Sebestyén Mártának írt *Karácsonyi dalok* ciklusában, de mindezt a „Kodály-iskola” nemes zenekari hagyományait követő nyelven.<sup>11</sup> Stílusgazdagságára és alkotói vénája erejére jellemző, hogy a kortársai a *Táncoljunk a Rhapsody in Blue-ra* című Gershwin-parafrázist az eredeti darabnál is jobbnak tartották.<sup>12</sup> A rendszerváltást nagy örömmel várta, az ízléskritika eltörlésében reménykedve. A vele szemben kialakult „beskatulyázás” azonban nem engedett fel, 2001-ben arra panaszkodott, hogy már évek óta nem kértek tőle egyetlen partitúrát sem. Alkotókedve azonban nem csökkent, legfeljebb stílusa és hangköre színeződött sötétebbre, komorabbra, fájdalmasabbra. Azok az ismerősök, akiknek annak idején ő járta ki, hogy egy-egy darabjukat együttesek előadják, vagy fellépést kapjanak, most igyekeztek valamelyest is kárpótolni őt. Így nem véletlen, hogy a *Hárfa-concerto* ősbemutatójának egykori szólistája, Rohmann Henrik unokája, Rohmann Ditta játszotta csellódarabjait, s hogy barátja, Sebestyén Ernő vállalta, hogy 1999-ben, majd 2001-ben a Szombathelyi Szimfonikusokkal eljátssza *Hegedűversenyét*.<sup>13</sup> Végül az idős művészt életműdíjakkal halmozták el: az Artisjus-, az Emerton- és a Fényes Szabolcs-díjak birtokosa lehetett. Meghatóan jellemzi az egykori munkatársak és Gyulai Gaál kapcsolatát Wolf Péter visszaemlékezése. „Kedves János! Tudod jól, hogy a szemérem visszatart némely jelzőktől, de remélem erőt ad Neked az a szeretet, amely kimondatlanul is árad feléd valamennyiünk ből! Ennek szimbóluma az Artisjus életmű-díj!”<sup>14</sup>

### János vitéz – filmzene

Nehéz lenne megállapítani, hogy mi volt Gyulai Gaál életművének csúcspontja, de az biztos, hogy négy versenyműve (hárfára, hegedűre és kettő zongorára) mellett kiemelkedő hely illeti meg a *János vitéz* című animációs filmhez írt nagyszabású partitúráját. Noha szonójai-ban, keringőiben és táncdalaiban erőteljesen dzsessz- és rock-stílus dominál, a hangversenytermi darabjaiban érezhető a kodályi hangvétel, főként a népzenei ihletésű műveknél. *Hegedűversenyét* hallgatva keveseknek tűnik fel, hogy a mű közel egy időben készült Ligeti György azonos hangszerre írt versenyművével, mert Gyulai Gaál tudatosan alkalmazott nyolcvan-száz évvel korábbi stíluskomponenseket.<sup>15</sup> Hollós Máténak így vallott erről a döntéséről: „Komponáláskor arra gondoltam, hogy az utóbbi évtizedekben olyan versenyművek keletkeztek – tisztelet a kivételnek –, amelyeket nagyon nehéz memo-

rizálni, lejátszani, a hallgatónak pedig megérteni. Tehát inkább olyan darabot írtam, amelyet nem spékelttem meg technikai nehézségekkel, s amelyben időnként megjelennek kifejezetten érzelmekre ható részletek. A hallgatóval akarok párbeszédbe kerülni. Ha az ő lelke válaszol az én érzelmeimre, azzal minden vágyam teljesül.”<sup>16</sup>

Ábrahám Márta-DLA értekezésében számos előképet megnevezett (Rimdzsik-Korszakovot, Maurice Ravelt és George Gershwint), de hangsúlyozza, hogy közvetlen modellek, illetve nyílt utalások (például Ravel *Couperin sírjára* című kompozíciója tematikus felidézése) az önállóságot nem korlátozzák, sokkal inkább erősítik.<sup>17</sup> A Gyulai Gaálra egyébként is jellemző kompozíciós technika valójában párbeszédre lép a hallgatóval az idézetek és főként azok variációja révén, s egyben vezetik a cselekményt, nota bene, egyértelműsítik az értelmezési horizontot. Ez pedig az ellenpéldaként említett Ligeti-*hegedűversenynek* is eleme, amiként az emigráns művész a lélek hangjának is nevezett hangszerre írt művében egyszer csak felzokog a „Duna-parton van egy malom” kezdetű népdal.

Gyulai Gaál tudott stílusjátékként finom, míves egyszerűséggel is írni, de ismerte a nagyformák titokzatos és rafinált virtuóz modernitását is. A *Hegedűversenyben* bizonyos értelemben könnyű, ha nem is könnyed befogadhatóságra törekedett, amelyet a harmóniak és a szerkezet kapcsán is következetesen érvényesített a maga játékos módján. „Az első tétel szabálytalan szonáta. Valószínűleg belőlem fakad, hogy fegyelmetlenül kezeltem a formát, emiatt a tétel lényege a kidolgozás. Az átvezetés és a melléktema kivételével az egész tétel egyszerű hármashangzat-fölbontáson alapul, de annak minden lehetőségét megpróbáltam körbejárni. A második tétel népdalszerűen egyszerű, szívhez szóló dallamra épül, amely nem felületi, hanem mély érzelmeket hordoz. A harmadik tétel erősen ritmikus, vidám zene. Leginkább rondószerű, de ahol a zenei anyag úgy kívánja, megbontom a formát.”<sup>18</sup>

A *János vitéz* partitúrájában azonban a C-dúr záróakkord előtt alfa- és béta-akkord kivágatok éppen úgy bonyolítják a zenei cselekményt, mint ahogy distanciálják ütköznek pentaton-gesztusokkal, s népzenei témafejek ötvöződnek dzsessz-sztenderdekkel. A *János vitéz* zenéje ott folytatja, ahol Weiner Leó a *Toldiban* és ahol Bartók Béla *A fából faragott királyfi*ban abba hagyta. Noha utóbbihoz csupán ethoszában illő hasonlítani, az előzőhöz annál inkább való mérni.

A Magyar Nemzeti Filmlap mozgókép-történeti katalógusát böngészve az tűnik fel, hogy a magyar zeneszerzők színe-java részt vett a filmgyártásban.<sup>19</sup> Eötvös

Péter, Durkó Zsolt és Szokolay Sándor neve feltehetően kevesek számára cseng ismerősen a filmzeneszerzők között, míg Petrovics Emil, Farkas Ferenc vagy Láng Istvánét annál többen ismerik erről az oldalukról is. A sort valóban hosszan lehetne folytatni Szörényi Leventével, Ránki Györggyel, Szöllőssy Andrással, vagy a filmek révén sokak által kedvelt Vujicsics Tihamérral, Tamássy Zdenkóval és Vukán Györggyel. Jelen szövegben nincs hely kitérni a magyar filmgyártás kortárszenére gyakorolt áldó hatásaira, valamint más jellegű jelenségeire, összetevőire és következményeire. Annyit azonban a Gyulai Gaál mellett felsorolt kilenc név is jelez, hogy a magyar zenészsakma krémje dolgozott ott, s esetenként a könnyűzenészek is lehetőséghez jutottak (például Cseh Tamás, Gonda János vagy Presser Gábor). Az tehát jól látható, hogy napjaink népszerű John Williams-, Hans Zimmer- és Ennio Moricone-estjei mellett lenne lehetőség népszerű, hatásos és világszínvonalú magyar filmmuzsikából álló koncertek összeállítására.

Amikor Jankovics Marcell 1972-ben felkérte Gyulai Gaál Jánost az animációs filmhez írandó zene megkomponálásához, minden egyes képi fordulatot átbeszéltek.<sup>20</sup> Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött partitúra minden hang- és képelemet tartalmaz, gesztusról gesztusra, amelyhez egyenértékű hangvilágot kellett teremteni.<sup>21</sup> Bizonyos helyeken, mint a szerelmi jelenetnél Jankovics Marcell konkrét zenetörténeti példára hivatkozott, (így Wagner *Trisztán és Izoldája*, valamint Verdi *Othelloja* szerelmi kettősére), máskor a „kodályos” jellegét hangsúlyozta.<sup>22</sup> Gyulai Gaál kettős szorításban felelt meg a feladatnak, alkalmazkodnia kellett Jankovics Marcell korszakalkotó képi világához (és annak másodpercre pontos ritmikájához), illetve feledtetnie kellett Kacsóh Pongrác azonos című, nyomasztóan népszerű daljátékát.<sup>23</sup> Ez azért is állította a zeneszerzőt jelentős kihívás elé, mert ő maga is kedvtelve nyúlt az említett operett meghatározó szecessziós zenei stílushoz, s a magyar dal-kincs verbunkos rétegéhez. Így gyakorlatilag egy számára kedves stílusregiszttert kellett kihagynia, háttérbe szorítania. Jellemző példa, hogy amikor a történetben Jancsi Iluska kopjafájánál látni véli szerelmét, akkor egy érzékeny verbunkos témát játszik a klarinét. A téma elég friss ahhoz, hogy ebből kirajzolódjon akár Iluska portréja is, ám a zeneszerző csupán jelzi vele a helyzetet, azután elengedi.

Jankovics Marcell koncepciója alapján a zene nem pusztán illusztrál, hangulatot fest vagy elmesél, hanem önálló síkként párhuzamosan az irodalmi cselekménnyel bontakozik ki a zenei narratíva. Az irodalmi, a képi

és a zenei sík így három öntörvényű, egyenrangú, de mégis lényegileg összetartozó rendszert alkot.<sup>24</sup> Az elkészült műalkotás leginkább a romantika ösztönművészeti törekvéseire emlékeztet, és élesen szemben áll a Walt Disney stúdió korszakot meghatározó zenés rajzfilmjeivel. Ahogy a képi világ mélyen merített a magyar népművészet, az archaikus mitológiák és a pop-art eszközeiből, ahogy a cselekményszál Petőfi elbeszélő költeménye mellett a jungi pszichológiával és humorral telítődött, úgy ölelte magához a zene is a népzene-ethoszt, a táncdalokat és a kodályi zenei recepciót. Jellemzi Gyulai Gaál zeneszerzői szándékát, hogy sem összefüggő *szimfóniaként*, sem *szimfonikus költeményként* nem adta közre darabját – noha a késő romantikus eszmény alapján megtehetette volna –, de szívet írt hét jelenetből, és annak előadását szervezte is.<sup>25</sup> Ha bármiféle kiindulópontot kell keresni a filmzenéhez, akkor az részben a Jankovics Marcell által említett inspiráció, a *Sárga tenger alatt járó* című Beatles-film zenéje volt, valamint a *Háry János* daljáték zenei modellje.<sup>26</sup> Zeneileg – filmzenéről lévén szó – nehéz hangversenytermi párt találni neki, de ha Járdányi Pál *Divertimento concertantéjához*, *Vörösmarty-szimfóniájához*, illetve Szervánszky Endre *József Attila-concertójához* hasonlítjuk, akkor az alapvető zenei síkjára tudunk utalni. Mivel az 1970-es években a kortárs zene legalább két paradigmaváltása óta már nemhogy előtérbe nem állította a népzenealapú darabokat, hanem legfeljebb a túrt kategóriába számúzta, Gyulai Gaál népdal-szimfóniája korszerűségével is korszerűtlennek számított.

János vitéz dallama  
Kürt

Iluska lepke-motívuma  
Kisfuvola

Iluska szerelmi jele  
Kisfuvola

Szerelmi téma  
Angolkürt

Iluska rózsá-motívuma  
Hegedű

Tündérország témája  
Szoprán énekszóló

#### Jancsihoz és Iluskához köthető témák

A partitúra szerzői beírásai alapján elkülöníthetők az egyes szereplőkhöz köthető motívumok, egyes helyeztek témái és epizóddallamok. Jancsi motívuma a „Hol

jártál az éjjel cinegemadár” kezdetű népdalból eredeztethető. A régi típusú, moll-jellegű népdal története szerint egy szerelmespár évődését örökíti meg, így Gyulai Gaál a témában a főhős szerelmes jellemvonására helyezte a hangsúlyt. Ez a témaválasztás előremutat arra a rendezői koncepcióra, amely szerint Iluska főként Jancsi emlékeiben és lelkében él, így majd a Tündérországban találkozás is csupán illúzióként hat. A népdaltéma ugyanakkor végtelenül képlékenyen ölt fel különböző alakokat, így a huszárok katonás hangulatához éppen úgy fog illeszkedni, mint a záró apoteózishoz.

Iluskához rögtön három téma is társul: a szerelmes hívásra adott válasza, amelyből majd a szerelem témája fakad, a lepke- és a rózsá-motívuma. A szerelmi téma a késő romantikus zeneiséget eleveníti fel a nagy ugrásokkal, széles ívekkel és oldódó harmóniákkal. A lepke-téma szintén romantikára utaló elem, vidám szökdecslésével és könnyed, kisfuvola-hangszínével a lány kecsességét, játékosságát érzékelteti. Iluska nemcsak e világi lényét azonban a rózsá-motívuma hordozza. A tetrachord dallam hallhatóan kilóg mind a késő romantikus-impresszionista, mind a népzenei hangzásból. Szintén idézet rejlik benne, méghozzá a „Jézus, világ megváltója (üdvösségem megadója...)” kezdetű nagyböjti ének. Ahogy Jancsi témája, úgy ez is moll, és szintén igen régi eredetű, már Szegedi Ferenc Lénárd 1674-ben napvilágot látott *Cantus Catholicijében* megtalálható, ám elterjedtsége miatt ökümenikus jelentőségű. Az, hogy 1973-ban a *János vitéz* című film két vezető témájából az egyik ősi népdal, a másik pedig legalább barokk kori egyházi ének, merész lépés volt az alkotók részéről. Ráadásul, a rózsá-téma ötvöződve Jancsi témájával Tündérország motívumává válik, és ez a zenei megoldás még inkább kizárja azt a lehetőséget, hogy János vitéz boldogan éljen szerelmével. A témák sugallata szerinti megváltás révén a másvilágon találkozhattak, ha találkoztak.

A banya témája  
Klarinét

A párizsi királyi udvar  
Trombita

Zsiványok dala  
Fosz-to-gat-ni nagy-sze-rű tré - fa Szé-pen gyű-lik ná-lunk a pré - da

Zsiványok tánca  
Dob

#### A mellékalakokhoz köthető témák

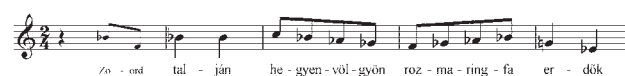
A banya témája klasszikus feszültségkeltő dallamsejt, szinte a bartóki vérmotívum szekund ostinátóját idézi. Különböző alakban, ritmusban és ismétlődésben jelenik meg, de mindannyiszor a szekund-súrlódások hangján. Konkrét bartóki utalás nincs sem a történetiszálban, sem a képi világban, így a zene lehetséges Bartók-allúziója csupán jelzi a szerelmesek közé lépő akadályok egyik olvasatát. Annál egyértelműbb a zsványok danája. Nem más az, mint rút férfi-dörmögés, harcias Asz-dúrban. Nem véletlen, hogy az egész jelenetet a Bergendy-együttes vette fel. A zsványok táncához külön talpalávaló muzsikát írt Gyulai Gaál. Ez viszont már ismét egyértelműen Jankovics Marcell koncepciójából fakad, ugyanis az összekötött három cigányzenész csupán tükörképe a francia királyi udvarban zenélő muzikusoknak. Így szólal meg – a partitúra szerzői bejegyzése szerint is – az egykori dudánóta barokkos változata a francia királyi udvarban. Versailles-t egyébként Marc Antoine Charpentier ismert *Te Deum*ának trombitaszignálja jelképezi.



#### A Prológ kezdete

A beat- és pop-art beütésnek köszönhető feltehetően, hogy Gyulai Gaál engedett a kísértésnek és megírta saját pentaton popszámaikat, amelyeket Delhusa Gjon énekelt fel: így a *Prológ*ot („Pendülj húr...”), a *Katonaélet*et („Zord talján hegyen-völgyön...”), valamint a refrén: „Kukorica Jancsi bánod-e...”), végül *Az örök szerelem* dalát („Nem parancsol álljt...”). A *Prológ* dallama pentaton dallamvázra épülő popsám, azaz dzsessz-harmóniák és hangszínek támasztják alá a dalt, s feltehetően az első magyar világzenei kompozíció. Nemcsak hangkészlete, de szerkezete is népdalszerűen épül fel. Az pedig külön játék a szerző részéről, hogy Kukorica Jancsi témája e dalban születik meg, a kukoricaszár szóhoz társított ütemben. Így teremt a képzelet és a zenei hagyományrétegek közt szerves kapcsolatot, így köti meg a magyar népdalok Kodály által feltételezett egymást érintő hálóját. A katonaélet első szakasza egyszerű stilizált népdal, egy kvintváltás-imitációval. A második szakasza, a refrén viszont számos népdalra emlékeztet, de

tagadhatatlanul az „A jó lovas katonának...” kezdetű fríg hangsorú Kodály által gyűjtött szintén régi típusú népdal egy életképes változata. Az *örök szerelem* dala pedig a kis ambitusú siratódalok hangzását idézi. Az említett számok közül az elsőt és az utolsót Delhusa külön kiadta a Hungarotonnál is egy kislemezen, amely még Tündérország zenéjét, gyakorlatilag a mű fináléját is tartalmazza.<sup>27</sup> Jankovics Marcell viszont a *Prológ*ot kihagyta a filmből, és rögtön nagy panorámával, szimfonikus zenével nyitja a filmet. A dalbetétet leszámítva a zenét nagy szimfonikus zenekar szólaltatja meg, amelyet kiegészít zongora, cseleszta és harang, a szokásos modern ütőhangszerek mellett.



#### A Katonaélet és Az örök szerelem dala kezdete

Ahogy a képek, úgy a hangok is erősen változó hangulatúak; maestoso karakterű a szerelmesek pásztorórája, scherzo karakterű a törökökkel vívott csata, komor rekviem a hazatérés jelenete, és apoteózissá nő fel a tündérorzági jelenet. Amikor Jancsi Tündérföldre érkezik, halk táncos-skálák indulnak a magasból, majd pedig a rózsa-motívum gregorián-jellegű változata hangzik fel szöveg nélküli négyyszólamú kóruson. Csak ezek után csendül fel Jancsi témája heroikus karakterben, amely közben elveszti pontozott ritmusos, lendületes alakját, és lelassulva végképp eloldódik egykori jelentésétől. A többszöri álzárlat és teraszosan felépített alfaakkordok után a fehéren izzó C-dúr zárlat ölel végül mindent magába. A mozgókép-eposz zeneiségét még az a kritikus is elismerte, aki egyébként a film egészét csak megszorításokkal fogadta el. „Ami fenntartás nélkül dicsérhető, az a Gyulai Gaál János által szerzett, gazdagon hömpölygő kísérelő zene, amely tele van egyszerű, tiszta népi dallamokkal, és valósággal meghatványozza a rajzok szépségét.”<sup>28</sup>

A fenti idézet szerzője, Kürti László ráértett valamire, amit a zeneszerző közel negyed századdal később egy új műve születése kapcsán, ars poeticaként is értelmezhetően a következőképpen fogalmazott meg: „A természet adta benyomások zenei képe, de nem triviális értelemben,

hanem inkább mögöttes tartalommal. A természethez való közeledés, az ember és a természet viszonya. A növényt is lehet simogatni, s a legújabb kutatások szerint – noha lényegesen lassabban, mint az állatok de – reagál rá. Az ebből adódó érzéseket próbálom meg zenébe ültetni.”<sup>29</sup>

Gyulai Gaál János tíz éve hunyt el, és emlékét jó okkal ápolhatnánk. Hogy mégsem neki ajánlottam az írást, hanem a vele egy időben távozó barátjának, Cseh Tamásnak, annak egyetlen oka van: Cseh Tamást mindenki ismeri (még). Mindketten azon a mezsgyén tevékenykedtek, ami összeköti a hangversenytermi komolyzenét a pincék dohos füstjében előadott három-akkordú dalolással. Hittek abban, hogy a zene igenis lehet mindenkié, de ne „akármilyen” zene legyen az, hanem az igényes, hiteles és szívhez szóló dal, tánc, muzsika. Született zenészek voltak, személyes jelenlétük papírra vetett egész életművüket áthatotta. Ismerték a hangsúlyt, az ütemeket összekötő gondolatívket és a kiszámíthatatlanul ismétlődő, nem mechanikus, de muzikális ritmust. Végül, reneszánsz emberek voltak, akik számos műfajban, sok stílusban temérdek elemet ötvözve újították meg a magyar zenei hagyományokat.

#### JEGYZETEK

- 1 A kérdést bővebben kifejti DALOS Anna: „Nem várok holnapig!” *Egy feminista olvasat-kísérlet*. [http://real.mtak.hu/25006/8/Dalos\\_Nem\\_varok\\_holnapig.pdf](http://real.mtak.hu/25006/8/Dalos_Nem_varok_holnapig.pdf)
- 2 ÁBRAHÁM Márta: *Bartók és Kodály zenei hatása az 1945 után keletkezett hegedűversenyekre. DLA doktori értekezés. 2017* [http://www.parlando.hu/2017/2017-4/Abraham\\_Marta-Bartok\\_es\\_Kodaly.pdf](http://www.parlando.hu/2017/2017-4/Abraham_Marta-Bartok_es_Kodaly.pdf), 62.
- 3 CSEH TAMÁS: *Portré Gyulai Gaál Jánossal* <https://www.youtube.com/watch?v=QQWC0gxbSoQ>, 1:58–2:37.
- 4 ÁBRAHÁM: *i. m.* (2017), 62.
- 5 KELECSÉNYI László: *Akarjuk-e a lehetetlent?* Bp., Kossuth, 2012, 112.
- 6 CSEH: *i. m.*, 4:42–5:29.
- 7 Uo., 3:42–4:42.
- 8 CSATÁRI Bence: *Szemelvények a könnyűzenei rádiózás állambiztonsági megfigyeléséről = Betekintő 2014, 1. sz., 4.* [http://epa.oszk.hu/01200/01268/00029/pdf/EPA01268\\_betekinto\\_2014\\_01\\_08.pdf](http://epa.oszk.hu/01200/01268/00029/pdf/EPA01268_betekinto_2014_01_08.pdf)
- 9 Az adatok az OSZK Zeneműtár kézírataiban találhatóak: *Kis vizibalett* (sic!). OSZK-jelzet: Ms. Mus. 14.817, *Három kalap. Szvit*. OSZK-jelzet: Ms. Mus. 14.781.
- 10 KÁLMÁN Gyöngyi: *Megy egész nap a „csempeverés”*. Gyulai Gaál János a szimfonikus könnyűzene elhalásáról = *Magyar Nemzet*, 2001. április 10. <https://mno.hu/grund/megy-egesz-nap-a-csempeveres-835217>
- 11 ÁBRAHÁM: *i. m.* (2017), 62.
- 12 WOLF Péter: *Gyulai Gaál János*. 2008 <https://www.artisjus.hu/artisjus-dijak/gyulai-gaal-janos/>
- 13 Ld. WOLF: *i. m.* (2008); KÁLMÁN: *i. m.* (2001)
- 14 Uo.
- 15 ÁBRAHÁM: *i. m.* (2017), 62.
- 16 HOLLÓS Máté: *Művek bontakozóban = Muzsika*, 1999, 4. sz., 38.
- 17 ÁBRAHÁM: *i. m.* (2017), 62.
- 18 HOLLÓS: *i. m.* (1999), 38.
- 19 *Saját gyártású filmek listája = Magyar Nemzeti Filmalap* <http://mafilm.hu/hu/sajat-gyartasu-filmek-listaja>
- 20 SZEMADÁM György: *Jankovics Marcell rajzfilmrendező*. Bp., Corvina, 1987, 27.
- 21 GYULAI GAÁL János: *János vitéz. Partitúra*. (kézírás) OSZK-jelzet: 14.839.
- 22 SZEMADÁM: *i. m.* (1987), 27.
- 23 SÁRAI Tibor 1954-ben már megkísérelte egyszer, hogy Kacsóh ellen/mellett/helyett megírja a saját *János vitézét*, és bár zenéjét Lehel György felvette a Rádiózenekarral, nem aratott sikert a mű. OSZK-jelzet: Ms. Mus. 11.750.
- 24 SZEMADÁM: *i. m.* (1987), 20–29.
- 25 Ld. GYULAI GAÁL János: *János vitéz. Szvit*. (kézírás) OSZK-jelzet: 14. 778. A szvitet a szerző a Rádiózenekarral rögzítette, és hat alkalommal bizonyosan sugározták: 1974. március 28., 16:05-kor a Kossuth adón. *Heti műsor = Somogyi Néplap*, 1974. március 22., 6. 1976. március 31-én, 12-kor a Petőfi adón. *Mai műsor = Szolnok Megyei Néplap*, 1976. március 31., 7. 1976. szeptember 30., 20:35-kor a 3. műsor adásában. *Mai műsor = Somogyi Néplap*, 1976. szeptember 30., 4. 1977. november 19., 21:30-kor a Kossuth adón. *Mai műsor = Somogyi Néplap*, 1977, november 19., 7. 1979. szeptember 26., 11:30-kor a Kossuth adón. *Heti műsor = Somogyi Néplap*, 1976. szeptember 21., 6. 1984. június 5., 9-kor a 3. műsor. *Heti műsor = Somogyi Néplap*, 1984. június 2., 12.
- 26 CULTURA – MTI: *János vitéz 40 éve = Cultura: A kulturális Magazin*, 2013. május 1. <https://cultura.hu/szub-kultura/janos-vitez-40-eve/>
- 27 Ld. GYULAI GAÁL János – ROMHÁNYI József – DELHUSA Gjon: *Részletek a János vitéz című film zenéjéből*. Hungaroton, 1973, SP 70036
- 28 KÜRTI László: *János vitéz = Film Színház Muzsika*, 1973. május 19., 4.
- 29 HOLLÓS: *i. m.* (1999), 38.